

האוכלוסייה הפלסטינית בישראל בשוליה של הכלכלה

הישראלית

חקר מקרה: גורמים וחסימים המעכבים את התפתחותם של מפעלי מזון ביישובים הפלסטיניים בישראל

ח'אלד אבו עסבה, מוחמד אבו נסרה

מבוא

מערכת היחסים בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הפלסטינית בישראל מורכבת ונדונה במחקרים במכלול של תחומים (גביון והקר, 2000; ח'מאסי, 2003; חיידר, 2009). במחקרים אלה הקבוצה היהודית מוצגת כקבוצה דומיננטית השולטת במרחב ובמשאבים, ואילו הקבוצה הפלסטינית בישראל מוצגת כקבוצת מיעוט שולית, בייחוד בתחום הכלכלי. לפי זליכה (2009) הדרה זו באה לידי ביטוי בחלקה הקטן של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל בתעשייה, בייחוד בענף ההיי-טק, שלו חשיבות רבה בכלכלה הישראלית.

כמה מחקרים הצביעו על אי-התפתחותו של משק כלכלי פלסטיני בישראל ועל חולשתו בכל הנוגע לאופיו של העיסוק, תחומיו והיקפו (חיידר, 2009; Zureik, 1979). מחקרים אחרים הצביעו על שוליותה של הכלכלה הפלסטינית בישראל בכלכלה הלאומית ועל היווצרותן של שתי ישויות כלכליות נפרדות: הכלכלה היהודית והכלכלה הפלסטינית בישראל (חיידר, 2005; شحادة, 2006). תמונת מצב זו מתבטאת בפערים הולכים וגדלים במשלח היד, ברמת ההשכלה ובטכנולוגיה (חיידר, 2009; Semyonov and Lewin-Epstein, 2004). לאחרונה עורר אי-שילובם של הפלסטינים אזרחי ישראל בכלכלה הלאומית הד ציבורי ואקדמי רחב, שכן בקרב בעלי עניין - אנשי ממשל, חברים בארגוני החברה האזרחית, חוקרים ואנשי עסקים - גברה ההכרה במחיר הכלכלי והחברתי הכבד שאי-שילוב זה גובה. המשק הישראלי מפסיד כ-25 מיליארד שקלים בכל שנה, במונחי התוצר הלאומי הגולמי עקב אי-ניצול הפוטנציאל הקיים באוכלוסייה זו בכלכלה הישראלית בכלל ובשוק העבודה בפרט (סדן וחלבי, 2009; פארס, 2009).

המאמר שלפנינו סוקר יוזמות של פיתוח כלכלי ביישובים הפלסטיניים בישראל בניסיון להבין את הגורמים למצב זה. המאמר מתבסס על מחקר מקיף על יזמות בכלל ועל יזמות בתעשיית המזון בפרט מתוך הנחה שמדובר בתעשייה אתנית שלקבוצה האתנית ייחוד ויתרון בה. יש לציין שתחום היזמות ביישובים הפלסטיניים בישראל נחקר מעט מאוד, וכל הנתונים הקיימים שבידנו הם לכל המאוחר משנות התשעים. המחקר יאפשר הפקת תובנות לא מעטות בנוגע ליזמות בתעשיית המזון, אבל עם זה הוא מזמן מחקר מקיף יותר בתחום היזמות בחברה הפלסטינית בישראל בכלל. מחקר מקיף ילמד עוד יותר על היזמות הפלסטינית בישראל כיום, ובייחוד על האפשרויות לסייע לה כך

שתהיה גורם מדרבן של הכלכלה ביישובים הפלסטיניים בישראל, וגורם ממריץ גם לכלכלת ישראל בכללה.

שאלות המחקר :

1. מה מונע מבני החברה הפלסטינית בישראל, כמיעוט אתני, מלחדור ולהשתלב בתוך השוק הכלכלי הישראלי?
2. באיזו מידה הגורמים מעכבי ההתפתחות הם פנימיים ותלויים במבנה החברה הפלסטינית בישראל ובתרבותה? או באיזו מידה הם דווקא חיצוניים, תוצר של מדיניות מתמשכת של הממשלה כלפי אוכלוסייה זו?
3. מהם הגורמים והחסמים העיקריים המעכבים את התפתחותם של מפעלי המזון ביישובים הפלסטיניים בישראל?

ההחלטה להתמקד במפעלי המזון מקורה כאמור בהנחה שבתחום המזון המזרחי יכולות האוכלוסיות האתניות להציע מזון ייחודי ושונה בשוק הישראלי. מאפיין זה יאפשר לבחון את תחום היזמות בענף שאין לערער בו על איכות המוצר כמשתנה מעכב, כך שאפשר יהיה להניח שהסיבות טמונות במשתנים אחרים, שעליהן ינסה המחקר לעמוד.

מסגרת תאורטית

יזמות בכלל ויזמות אתנית בפרט נחקרו באופן נרחב ומקיף. מהספרות המקצועית עולה שבמדינות רבות בעולם קיימת יזמות אתנית בשיעורים גבוהים הודות לתפקידה העיקרי בהשתלבותם של המיעוטים האתניים בחברה (Light, 2005).

ההגדרה הכללית של יזמות היא איחוד המשאבים והשימוש בהם במטרה לייצר תפוקות בעלות ערך כלכלי ומסחרי. על רקע הגדרה זו הועלו שלוש הגדרות ממוקדות יותר, שכל אחת מהן מדגישה את היזמות מהיבט שונה. ההגדרה הראשונה מדגישה את העיקרון של נטילת הסיכון. לפי הגדרה זו היזמות מתייחסת לנכונותו של היזם לסכן את עתידו הכלכלי ואת קשריו החברתיים בהקמת העסק. ההגדרה השנייה מדגישה את העיקרון של החדרת חידושים לעסק, קרי שיטות ניהול, מוצרים חדשים, אימוץ טכנולוגיות ופריצת שווקים חדשים. ההגדרה השלישית מתייחסת למחויבותו של היזם לעסק ולניהולו והמאמצים החברתיים והכלכליים שהוא משקיע לקידומו (Aldrich, 2005).

הספרות המקצועית שדנה בנושא היזמות בחנה גם את נושא היזמות בקרב מהגרים והשתלבותם בכלכלה הלאומית. מחקרים אלו הביאו לידי צמיחתם של מודלים ותאוריות להסברת הקשיים והמניעים להתפתחות היזמות בקבוצות מיעוט. המודל הבולט ביותר בהקשר זה נקרא "המודל האינטראקטיבי להתפתחות יזמות אתנית" שפיתחו וולדינגר, אלדריך ווורד (Waldinger, Aldrich, and Ward, 2006). על פי המודל המניעים להתפתחות הכלכלה והיזמות האתנית נחלקים לשני סוגים: מבנה ההזדמנויות, ובכלל זה תנאי השוק והגישה לבעלות על עסק; ומאפייני הקבוצה, ובכלל זה תנאים מקדימים וגיוס משאבים.

מבנה ההזדמנויות: תנאי השוק והגישה לבעלות על עסק

גורם זה כולל את תנאי השוק שהיזם האתני פועל בו המשפיעים על היקף הפעילות הכלכלית ועל אופייה; ואת הגישה לבעלות על עסק, הנקבעת במסגרת החוק ומדיניות הממשלה.

תנאי השוק. מידת ההצלחה וההתפתחות של היזמות האתנית כרוכה ברמת הביקוש לעסקים קטנים בכלכלה הדומיננטית, תחומי העסקים הפתוחים לפני היזם האתני ורמת התחרות בשוק (Aldrich and Zimmer, 1985). לדעת וולדינגר ועמיתיו (Waldinger, Aldrich, and Ward, 2006) היזמים האתנים נוטים לפתוח את עסקיהם בתחומי תעשייה ובשוקים הנטושים בכלכלה הדומיננטית בשל חוסר היציבות שלהם ושיעור הרווח הנמוך בהם. מציאות זו מעצבת את אופייה ואת היקפה של הפעילות היזמית, שבדרך כלל מופנית לקהילה האתנית עצמה. יוצאים מכלל זה כמה יזמים שהצליחו לפרוץ לשוק הלאומי, נוסף על יזמים הפועלים בתוך תחומים שנוצר בהם ביקוש למוצרים אתניים.

הגישה לבעלות על העסק. מבנה ההזדמנויות מושפע מתנאי השוק וכן מהגישה לבעלות על עסק, הנקבעת בהתאם למערכת החוק ולמדיניות הממשלה. המדיניות יכולה להשפיע במישרין או בעקיפין על התפתחות היזמות האתנית באמצעות חקיקה או מנגנונים מוסדיים אחרים. המדינה היא בעלת הסמכות הקובעת מי נכנס בגבולותיה, מי מקבל מעמד של תושב קבע ואת התנאים לקיום עסק. כך למשל יש מדינות הפועלות לפיזור האוכלוסייה האתנית במטרה להקשות על התפתחותה של יזמות מסוג זה (Boissevain et al., 2006).

מאפייני הקבוצה: תנאים מקדימים וגיוס משאבים

תנאים מקדימים. לפי תאוריית הנחיתות (Disadvantage Theory) מיקום שולי בשוק העבודה מביא לידי בחירה ביזמות כאפשרות תעסוקה. בני מיעוט מאופיינים במעמד נחות ובניעות חסומה בשוק העבודה, ולכן הם פונים ליזמות כאמצעי להתמודד עם אפליה זו. אחת הסיבות ליזמות היא השאיפה להכנסה טובה יותר (Waldinger, Aldrich, and Ward, 2006).

גיוס משאבים. גיוס משאבים מושפע רבות ממאפייני הקבוצה האתנית כגון מידת לכידות החברתית או שכוחות הארגונים הפורמליים בה. קהילות אתניות פועלות סביב ארגונים פורמליים שמטרתם לחזק את הזהות האתנית כגון כנסיות או ארגונים לעזרה הדדית, ואלה תומכים ביזמות ומשרתים אותה. גיוס משאבים בקהילות אתניות נעשה אפוא באמצעות שלושה מקורות: קשרי קרבה אתניים, רשתות חברתיות אתניות ומדיניות הממשלה (שם).

האוכלוסייה הפלסטינית בישראל

דמוגרפיה

שיעורה של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל היה בשנת 2010 כ-20% מכלל אזרחי המדינה (למ"ס, 2011). מחציתה ילדים עד גיל 19 (50%), שהם כ-27% מכלל הילדים בישראל. מכאן שהאוכלוסייה הפלסטינית בישראל נחשבת אוכלוסייה צעירה בהשוואה לאוכלוסייה היהודית, שבה שיעורם של הילדים 33% מכלל האוכלוסייה היהודית. האוכלוסייה הפלסטינית בישראל מורכבת מכמה תת-קבוצות: רובה מוסלמית (83%), ומיעוטה נוצרית (8.6%) ודרוזית (8.4%) (שם).

האוכלוסייה הפלסטינית בישראל מתגוררת בארבעה אזורים: הגליל, המשולש, הנגב ויישובים מעורבים. בשנת 2010 התגוררה רובה בגליל (56.5%), 23% במשולש, 12% בנגב והיתר, 8.5%, ביישובים מעורבים. רוב היישובים הפלסטיניים בישראל הם יישובים כפריים, ורק מקצתם עירוניים. שינויים הדרגתיים המתרחשים בשנים האחרונות בתחום החברה והתרבות של הפלסטינים בישראל משווים להתנהגות החברתית ביישובים העירוניים חזות עירונית, ואולם גם ביישובים אלה המבנה החברתי נשאר כמו שהוא: חברה כפרית החיה במסגרת שאינה כפרית, אך גם אינה עירונית.

היסטוריה

בשנות החמישים והשישים הופקעו קרקעות ששימשו לפרנסה הכמעט יחידה של התושבים הפלסטינים אזרחי ישראל. על אותן אדמות הוקמו תשתיות חקלאות לשימושם של היישובים היהודיים הסמוכים, וכוח העבודה של הפלסטינים אזרחי ישראל הופנה לעבודת ידיים זולה במשק הכלכלי היהודי המפותח (בוימל, 2007). בשנת 1962 הוכנה "תכנית החומש לפיתוח הכפר הערבי והדרוזי", ועיקר יישומה היה פיתוח חלקי של תשתיות ליישובים כגון חשמל, כבישים, מים ומבני חינוך. ההון הפרטי שנצבר בעבודה במשק היהודי שימש להאצת הבנייה הפרטית, אך בעיקר לצריכה משפחתית שלרוב נקנתה באזורי המסחר היהודיים. זאת ועוד, לדעת בוימל מטרתו של החיבור הראשון של הכפרים אל צירי התנועה העיקריים נועד להקל על גישתם אל מרכזי התעשייה והתעסוקה המתפתחים ביישובים היהודיים. בשנות החמישים והשישים הועברו אפוא רוב אמצעי הייצור (אדמות חקלאיות) שהיו בידי הפלסטינים אזרחי ישראל למשק היהודי, וכך היה גם בכל הנוגע לכוח העבודה ולכוח הקנייה ההולך וגדל. כל אלה הושקעו בצמיחת המשק היהודי, והאזרחים הפלסטינים בישראל נותרו בשוליו.

עבודה

שיעור ההשתתפות של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל בכוח העבודה האזרחי בקרב בני 15 ומעלה הגיע בשנת 2006 ל-39.6% בלבד (59.7% גברים ו-19.1% נשים) (סייף, 2009), ושיעור הבלתי מועסקים הגיע באותה שנה ל-11.5% (למ"ס, 2007). לפי נתוני הלמ"ס משנת 2010, שיעור הבלתי מועסקים הגבוה ביותר הוא בנגב (20.7%) והנמוך ביותר הוא באזור המשולש (5%) (למ"ס, 2010). ההבדל בין הנגב למשולש מקורו ככל הנראה בקרבתו של המשולש למרכז הארץ ובהזדמנויות העבודה הרבות יותר. רוב המועסקים הפלסטינים אזרחי ישראל עובדים בארבעה ענפים עיקריים: תעשייה, בנייה, מסחר וחינוך. הנשים המועסקות עובדות בעיקר בתחומים של תעשייה, מסחר, חינוך, שירותי בריאות ורווחה וסעד (חיידר, 2009). הגברים והנשים נבדלים ביניהם בשיעור ההשתתפות בכוח העבודה: בשנת 2010 היה שיעור השתתפותם של גברים בני 25-34 בכוח העבודה 80.1% לעומת 28.6% בלבד בקרב הנשים (למ"ס, 2011). עם העלייה בגיל ירדו שיעורים אלה במידה ניכרת הן בקרב הגברים הן בקרב הנשים.

חיידר (2005) מדגיש את התחום הכלכלי כאחד הביטויים הבולטים והבוטים למעמדה הנחות של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל. הוא מציין שהתנאים הכלכליים, המתבטאים בחוסר פיתוח, מיוחסים למדיניות של ממשלות ישראל ולחלוקה לא שוויונית של משאבי החברה. רוב המחקרים

שהשוו בין הפלסטינים אזרחי ישראל ליהודים במישור הכלכלי מצביעים על עוני גובר ועל אי-שוויון גבוה מאוד בשוק העבודה הן בעיסוק והן בשכר (עואד וחיידר, 2009).

רמת חיים

רמת החיים של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל נמוכה מרמת החיים של האוכלוסייה היהודית. תחולת העוני באוכלוסייה הפלסטינית בישראל לפי הכנסה חודשית הגיעה בשנת 2010 ל-45.3% ממשקי הבית (לעומת 14.4% בלבד בקרב משקי הבית היהודיים). בשנת 2007 עמדו ממדי העוני בקרב המשפחות הפלסטיניות בישראל על 50.7% לעומת 16.02% בקרב משקי הבית היהודיים (חיידר, 2008). שיעור משקי הבית העניים הפלסטיניים בישראל הגבוה ביותר על פי ההכנסה נמצא בקרב משקי בית שהעומד בראשם הוא בגיל העבודה ואינו עובד או קשיש או מי שלמד עד שמונה שנים (שם : 92). אזור המגורים הוא גורם חשוב המשפיע על רמת החיים, ובתחולת העוני לפני רמת הכנסה נרשמו פערים גדולים בין היישובים המערובים ובין אזורים אחרים : 33.3% ממשקי הבית ביישובים המערובים לעומת 45.3% בגליל, 48% במשולש ו-49.4% בנגב, כלומר עומק העוני באזור הנגב הוא החמור ביותר (חיידר, 2009).

רוב משקי הבית הפלסטיניים בישראל (62.2%) נמצאים בשלושת עשירוני ההכנסה הנמוכים בישראל, ורק 6.8% מהם נמצאים בשלושת עשירוני ההכנסה העליונים. ממוצע ההכנסה החודשית של משקי הבית הפלסטיניים בישראל בעשירון התחתון עמד על 2,138 ש"ח ו-14,658 ש"ח בעשירון העליון, לעומת 2,236 ש"ח ו-20,246 ש"ח בהתאמה במשקי הבית היהודים (שם).

חינוך והשכלה

בשנים האחרונות ניכרת עלייה ברמת ההשכלה בקרב האזרחים הפלסטינים בישראל, בייחוד בקרב הנשים. בשנת 2005 כ-22.6% מהאוכלוסייה הפלסטינית בישראל למדו 9-11 שנות לימוד ועוד כ-31.3% מהם למדו 12 שנים (גרא, 2012). שיעור מקבלי התואר הראשון מאוניברסיטה בקרב האוכלוסייה הפלסטינית בישראל עמד בשנת הלימודים 2003/4 על 8.4%, ובשנת 2008/9 היה שיעור הסטודנטים הפלסטינים בישראל הלומדים באוניברסיטאות לקראת תואר ראשון 9.1% (למ"ס, 2011). שיעור הנשים בקרב תלמידי האוניברסיטאות הערבים היה 60.6%. שיעורן בקרב התלמידים הערבים לתואר ראשון היה 62%, לתואר שני 56.4% ולתואר שלישי 41.2% (גרא, 2012). רמת ההשכלה של הערבים הנוצרים בהשוואה לעדות אחרות גבוהה במידה ניכרת. כך למשל בשנת 2009 חציון מספר שנות הלימוד בקרב הנוצרים עמד על 12, בקרב הדרוזים על 11, והנמוך ביותר היה בקרב המוסלמים, 10 (חימאיסי, 2009 : 129, לוח 1ד).

האוכלוסייה הפלסטינית בישראל בכלכלה הלאומית

מערכת היחסים בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הפלסטינית בישראל מצביעה על קיומן של מערכות חברתיות וכלכליות נפרדות, שלכל אחת מהן מאפיינים וכללי משחק משלה. גם המדינה מפעילה מדיניות כלכלית נפרדת: האחת כלפי האוכלוסייה הפלסטינית בישראל, והאחרת כלפי הרוב היהודי (شهادة, 2006), וזו מביאה לידי היווצרותן של שתי כלכלות: כלכלה יהודית מפותחת וכלכלה ערבית מפגרת ובלתי מפותחת (שם ; Khalidi, 1988). הכלכלה הפוליטית בישראל ידעה מעבר בין שתי תקופות - מעידן של מדינה מפתחת, שראשיתו עם קום המדינה וסופו בתחילת שנות

השמונים, לעידן של מדינה נאו-ליברלית, מאמצע שנות השמונים ואילך - שלוהו בשינוי יסודי של ניהול המשטר הכלכלי בישראל (ממן ורוזהק, 2009). אבל המשותפת לשתי התקופות היא מדיניות הכלכלית של הממשל, שהתבטאה בהעדפת הרוב היהודי על פני האוכלוסייה הפלסטינית בישראל (סדן, 2007) ובהגברת תלותה של האחרונה באוכלוסייה היהודית, והכול במטרה למנוע את התפתחותה של כלכלה פלסטינית אוטונומית שבכוחה להתחרות בכלכלה היהודית (בויםל, 2007).

התפתחותן של שתי הישויות הכלכליות היא תולדה של המדיניות המכוונת של סוכנויות המדינה ושל האירועים שפקדו את הכלכלה הלאומית בישראל. עם קום המדינה הפעילה הממשלה מדיניות כלכלית מתערבת, שאפשרה לה לעמוד במרכז הזירה הכלכלית ולכוון את הכלכלה ואת כיווני התפתחותה. היא שלטה בהקצאת ההון הממשלתי והאשראי למגזרים השונים (ש), ועשתה זאת על בסיס של שיקולים פוליטיים-מפלגתיים (קליין ופוליסר, 1996). המפסיד העיקרי מהמציאות הכלכלית-פוליטית הזאת היה המיעוט הפלסטיני בישראל, שמאז ועד היום נמצא מחוץ לאינטרס הלאומי ונתפס כמיעוט המסכן את המדינה היהודית, נוסף על חולשתו הפוליטית המתבטאת בדחיקתו ממוקדי קבלת ההחלטות. חולשה זו הלכה והעצימה בעקבות מדיניות הפקעת הקרקעות: המדינה פעלה לנישול האוכלוסייה הפלסטינית מאדמותיה מתוך אסטרטגיה ביטחונית הרואה בהשתלטות על הקרקע דרך להשגת הביטחון הלאומי ולהסדרת הריבונות היהודית. לשם כך השתמשה המדינה בזרועותיה הצבאיות והשליטה ממשל צבאי על כלל היישובים הפלסטיניים בישראל (חימאיסי, 2003).

פן נוסף להדרתה הכלכלית של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל הוא הדרת יישוביה מתכניות הפיתוח הממשלתיות; שום צעד לפיתוחם ולשיקומם של היישובים לא ננקט, והם הוכרזו שטח צבאי הנמצא בפיקוחו של ממשל צבאי. הסדר זה סייע בהחלשתם של יישובים אלה מתוך תפיסת הממשלה שראתה בפלסטינים אזרחי ישראל תושבים זמניים העשויים לנטוש את המדינה (בויםל, 2007). זאת ועוד, היישובים הפלסטיניים לא נכללו במסגרת אזורי הפיתוח, ובכך נמנעו מהם מענקים וסובסידיות ממשלתיות (חיידר, 1991). מדיניות מפלה זו למן שנות החמישים מנעה את התפתחות היישובים מבחינה כלכלית ואת ההקמה של מפעלים ותשתיות בהם, ושימרה ואף הגדילה את הפערים בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הפלסטינית בישראל (בויםל, 2007).

לאחר ביטול הממשל הצבאי השתלבו העובדים הפלסטינים בישראל בשוק העבודה היהודי בתעסוקות בסטטוס נמוך: בענפי הבנייה, החקלאות והחרושת (ש); חיידר, 2009). למן סוף שנות השישים, בעקבות המעבר ההדרגתי של הפלסטינים בישראל מכלכלה מסורתית לעבודה כידיים עובדות בתעשיות טכנולוגיות במשק הכלכלי היהודי, הלך מעמדם והתחזק (שלו, 2004, 2006). התפתחות התעשייה הטכנולוגית נוסף על חדירת הטכנולוגיה לענפי הכלכלה שינתה את הרכב כוח העבודה האתני בשוק העבודה: העובדים היהודים ממוצא מזרחי נטשו את העבודה בענפי הבנייה, החקלאות והתעשייה המסורתית, והעובדים הפלסטינים בישראל נטשו את העבודות הפשוטות והבלתי מקצועיות בענפי הבניין, החקלאות והטקסטיל לטובת עבודה בענפי התעשייה המסורתית (חיידר, 2009). התפתחות נוספת שחזקה את מעמדם השולי של העובדים הפלסטינים בישראל היא התגשותו של מבנה כלכלי דואלי בכלכלה הישראלית: משק המבוסס על כמה עסקים גדולים בבעלות ממשלתית או פרטית, הנהנים מרמת תחרות נמוכה ושולטים בנתח גדול מהמשק לצד מספר רב של עסקים קטנים (Maman 2000, 2001). רוב העסקים הגדולים מספקים את צורכיה של מערכת הביטחון, ולכן במסגרתם הועסקו רק עובדים יהודים. למרות השינויים שחלו במעמדם

של העובדים הפלסטינים בישראל, שוק העבודה עדיין שמר על צביון דואלי על רקע אתני, כאשר העובדים הפלסטינים בישראל המשיכו להיות הקבוצה החלשה והפגיעה ביותר. השמירה על שוק עבודה דואלי באה לידי ביטוי גם בשיעור הנמוך של האקדמאים הערבים הנקלטים בשירות הציבורי ברמה הלאומית. רוב האקדמאים הפלסטינים בישראל נקלטו בשירות הציבורי בתוך יישוביהם שלהם ובייחוד במערכת החינוך (חיידר, 2009). לאמתו של דבר הפכה המדינה למעסיק הגדול ביותר של האקדמאים הפלסטינים בישראל, בייחוד הנשים, במסגרת השירות הציבורי ביישובים הפלסטיניים בישראל.

מאמצע שנות השמונים המדיניות הממשלתית פועלת לפתיחת השווקים הישראליים לכלכלה העולמית. תהליך זה אכן הצליח לפתח את הכלכלה היהודית ולהעלות את שיעור הצמיחה במשק, אלא שהוא פגע מאוד באוכלוסייה הפלסטינית בישראל ובמעמדה בשוק העבודה. ההגירה ההמונית ממדינות ברית המועצות לשעבר נוסף על פתיחת שערי המדינה למהגרי העבודה וחתירת הסכמי השלום בין ישראל למצרים ולירדן - שפתחו את הדלת להעברת מפעלי הטקסטיל למדינות אלה - החמירו את הפגיעה במעמדם של העובדים הפלסטינים בישראל העוסקים בענפים המסורתיים (שם). כיום פעילותה של ממשלת ישראל בשווקים מצומצמת (שלו, 2004): במסגרת ההפרטה הועברה הבעלות על רבות מהחברות הממשלתיות מידי המדינה לידי משקיעים פרטיים, והמדינה אף פתחה את השוק הפנימי לזרים ולמשקיעים חיצוניים (רם, 2004). בפתיחת הכלכלה המקומית לכלכלה העולמית טמון פוטנציאל לשיפור מעמדם הכלכלי של הזרים הפלסטינים בישראל, שכן היא מאפשרת להם להתחרות בשוק עם הזרים היהודים, אבל חולשתם הכלכלית של הזרים הפלסטינים בישראל מנעה מהם לנצל את ההזדמנות, והם נותרו בעמדה נחותה בשוק מתוך חוסר יכולת לקבל את כללי המשחק (חיידר, 2005). תפנית נוספת שהשפיעה על מעמדם של העובדים הפלסטינים בישראל היא הגידול בתעשיות ההיי-טק וחדירת הטכנולוגיה לענפים רבים, מגמה שהביאה לידי ירידה בדרישה לעובדים לא מיומנים ובעלי השכלה נמוכה (חיידר, 2009). יש להדגיש שהדרת הפלסטינים בישראל משוק העבודה אינה נחלתם של העובדים בעלי ההשכלה הנמוכה בלבד, אלא גם של האקדמאים מכל הענפים. אף שתעשיית ההיי-טק מהווה נתח נכבד בכלכלה הישראלית, שיעור הפלסטינים בישראל העובדים בענף זה עומד על 1% בלבד (גיבארין, 2010). העובדים הפלסטינים בישראל מודרים גם ממוסדות הציבור, כך ששיעורם בשירות המדינה הוא 5.9% מכלל העובדים (3,389 מתוך 57,222) (עואד וחיידר, 2009).

רוב העובדים הפלסטינים בישראל המועסקים בשוק העבודה היהודי נמצאים בשוק העבודה השניוני – לרוב הם חסרי השכלה ועובדים בענפים מסורתיים הדורשים כוח פיזי קרי ענף הבניין והמתכת. לעומת זאת, רבים מהאקדמאים הפלסטינים בישראל עובדים בשוק העבודה המגזרי בשל אפשרויות הקידום הפתוחות לפניהם, שהם אינם זוכים להן בשוק העבודה היהודי (לוי-אפשטיין, אלחאגי וסמיונוב, 1994). חשוב לציין שמצבה של האוכלוסייה הבדואית קשה יותר בהשוואה למצבה של הפלסטינית בישראל (אבו בדר וגוטליב, 2008).

מעמדה הנחות של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל השפיע על היקפה ועל צורתה של היזמות בה. הספרות המקצועית מצביעה על כך שהיזמות העסקית הפלסטינית בישראל שולית בשל הישענותה על התעשייה המסורתית ועל השוק הפנימי האתני, נוסף על תלותה בכלכלה היהודית (חיידר, 2005; שנל וסופר, 2006; شحادة, 2006; Schnell and Sofer, 2002). סופר, שנל, דרורי ואטרש (1995) לעומת זה טוענים שהיזמות הפלסטינית השתנתה בכל הנוגע לענפי התעשייה, כך

שלצד התעשיות המסורתיות כמו בנייה, מזון, טקסטיל והלבשה, התפתחו ענפים נוספים כגון כימיקלים, פלסטיק, נייר ודפוס. נוסף על הגידול במספר המועסקים, המפעלים נעשו מתוחכמים יותר וכוללים ענפים חדשים כגון אלקטרוניקה, יהלומים וזכוכית. המחקרים שנערכו עד כה בתחום הכלכלה האתנית של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל הצביעו על השפעתה של מדיניות הממשלה על מעמדה הכלכלי של אוכלוסייה זו בכלכלה הלאומית ועל הקושי בהשתלבותם של היזמים הפלסטינים בישראל בה (חיידר, 1991, 2005, 2009; شحادة, 2006).

יזמות ותעשייה ביישובים הפלסטיניים בישראל

ידוע ששיעור היזמות מתוך כלל המועסקים באוכלוסייה הפלסטינית בישראל (כ-15.3%) גבוה יחסית לשיעור היזמות בקבוצות אחרות באוכלוסייה (שליט, 2002). עם זאת, התפיסה הרווחת בקרב החוקרים זה יותר מעשור רואה ביזמות הכלכלית הערבית יזמות מוגבלת (צימנסקי וחימאיסי, 1993). להלן נסקור את מאפייני היזמות ביישובים הפלסטיניים בישראל כמו שהם משתקפים מתוך הספרות הקיימת, ובהמשך הדברים נתייחס לקשיים שהיא נתקלת בהם.

מאפייני היזמות הפלסטינית בישראל

הספרות העוסקת ביזמות ביישובים הפלסטיניים בישראל מתמקדת ביזמות התעשייתית, המהווה מדד לרמת הפיתוח הכלכלי. בהקשר זה בולט שהיזמות הפלסטינית בישראל מוגבלת וכוללת כמה מאפיינים של כלכלה פריפריאלית, בשל סיבות אחדות:

נגישות נמוכה. האוכלוסייה הפלסטינית בישראל מתגוררת ברובה בכפרים גדולים ובעיירות, ונכסים תעשייתיים ומסחריים מצויים בהם בהיקף קטן ביחס לפוטנציאל. מכאן עולה שנגישותה הגאוגרפית למרכזים עירוניים גדולים – ומכאן לשווקים ולמוסדות כלכליים – נמוכה יחסית, ובהתאם לכך גם ההזדמנויות הכלכליות והעסקיות הפתוחות לפנייה (שם). לדעת חיידר (2005) בעיית הנגישות מושפעת לא רק מן המרחק הגאוגרפי, אלא בעיקר ממעמדו הנחות של המגזר כולו ומן המרחק שלו ממקורות מידע ומוקדי קבלת החלטות כלכליים ומדיניים. במלים אחרות, גם אם המרחק הגאוגרפי שלהם מן המרכז קטן, היישובים הפלסטיניים בישראל כולם הם בעצם פריפריה על בסיס אזורותם הפחותה.

עסקים קטנים. היזמות הפלסטינית בישראל, בדומה לנעשה בקרב מיעוטים אתניים רבים (באירופה למשל), כוללת בעיקר עסקים קטנים עם מספר מועסקים קטן. לעיל הוזכר שבקרב הפלסטינים אזרחי ישראל שיעור היזמים מתוך כלל המועסקים הפלסטינים בישראל הוא 15.3%, אך שיעור המעסיקים יותר משני עובדים בשכר הוא 12.3% מכלל היזמים הפלסטינים בישראל (שליט, 2002), כלומר יותר מ-80% מהיזמות הפלסטינית בישראל כוללת עסקים קטנים בהיקף של עד שני עובדים המועסקים בשכר. מכיוון שרמת ההכנסה, רמת החינוך ורמת הצריכה ביישובים הפלסטיניים בישראל נמוכות, מספרים אלה מייצגים את מוגבלותה של היזמות במגזר זה במונחים של כוח העבודה המקומי, יכולת גיוס ההון והמכוונות של ביקושים מצומצמים (ברודניץ וצימנסקי, 1986).

רמת יזמות נמוכה. לדעת סופר ועמיתיו (1995) אחד המאפיינים העיקריים של התעשייה הפלסטינית בישראל הוא רמה נמוכה של יזמות. סופר ועמיתיו קבעו הבחנה זו כשסיווגו

במחקריהם את המפעלים לרמות יזמות שונות לפי מאפיינים כגון ההון האנושי של המועסקים, היקף ההשקעות בפיתוח, סגנון הניהול והבעלות. בתעשייה הפלסטינית בישראל עדיין אין השקעה גדולה במכשור ובמכונות, כוח העבודה הוא ברמה מקצועית נמוכה יחסית וכך גם היקף ההשקעות בפיתוח (שליט, 2002; סופר ואח', 1995). 67% מהמפעלים שנבחנו במחקרם של סופר ועמיתיו מתאימים למאפיינים של רמת היזמות הנמוכה ביותר, השכיחה בעיקר במפעלים של מזון ובנייה. בהתאם לכך הממצאים מעידים על מיעוט מפעלים המאופיינים ברמת יזמות גבוהה: 2% בלבד מכלל המפעלים שנבדקו, בעיקר מפעלי טקסטיל, מתאימים למאפיינים של רמת יזמות גבוהה (ניהול מקצועי, סיוע מבנקים, בקרת איכות וכדומה) (שם). יש לזכור שמאז עברו כ-18 שנה ומפעלי הטקסטיל כבר אינם קיימים גם ביישובים הפלסטיניים בישראל, אבל עדיין ניתן להצביע על ההיקפים המצומצמים של יזמות גבוהה.

מבנה ענפי מסורתי. עוד מאפיין הממחיש את הפריפריאליות ואת המוגבלות של היזמות הפלסטינית בישראל הוא מבנה ענפי מסורתי, המתמקד בענפים מסורתיים ומעט תעסוקה בענפים צומחים. כך למשל המפעלים ובתי המלאכה הערביים משתייכים בעקביות בעיקר לענפים כגון מזון ומשקאות, מוצרי בנייה ודיור ומוסכים. מעט מאוד מפעלים ובתי מלאכה שייכים לענפים מתמקדים או עתירי ידע כגון אלקטרוניקה, כימיקלים, תכשיטים וכדומה (צ'ימנסקי וח'ימאיסי, 1993; סופר ואח', 1995). תמונת מצב זו משנות התשעים עדיין תקפה.

עסקים משפחתיים. אחד המאפיינים הבולטים ביותר ביישובים הפלסטיניים בישראל הוא המבנה חברתי סביב המשפחה המורחבת במסגרת החמולה, ולכך השלכות גם על היזמות. המשפחה היא אחד המקורות העיקריים ליוזמות עסקיות, ורוב היזמים מדגישים את חשיבות השותפות המשפחתית בהקמת המפעל (ברודניץ' וצ'ימנסקי, 1986). עובדה זו הייתה נכונה לפני כמעט שלושה עשורים, ונכונה במקרים רבים גם כיום. ההפרדה הגאוגרפית והחברתית של המגזר הפלסטיני מהמגזר היהודי והלכידות החברתית בתוך החברה הפלסטינית בישראל יצרו יחדיו כר נוח להתפתחות של יוזמות עסקיות בתמיכת החמולה (Yonay and Kraus, 2001).

לתמיכתה של החמולה בעסק היזמי כמה מאפיינים: ראשית, הבעלות אינה מופרדת מהניהול ואת המפעלים מנהלים בדרך כלל הבעלים. כ-80% מסך כל המפעלים ביישובים הפלסטיניים בישראל הם בבעלות פרטית של יזם אחד, העוסק ברוב המקרים בניהול, בשיווק ובמידה רבה גם בייצור (סופר ואח', 1995). בתפקידי המפתח האחרים מוצבים במקרים רבים בני משפחה. רק לעתים רחוקות מגויסים למשרות הבכירות כגון ניהול ופקידות אנשי מקצוע מחוץ למשפחה המורחבת, החמולה או היישוב. ינאי וקראוס טוענים (Yonay and Kraus, 2001) כי בניגוד למהגרים המקימים עסק חדש, רוב היזמים בקרב הפלסטינים אזרחי ישראל (כ-90%) הצטרפו כשותפים לעסק משפחתי קיים, ורק 2% הקימו בעצמם את העסק. כלומר רוב המפעלים מקיימים דפוסי בעלות, ניהול וארגון שהם במידה רבה בעלי אופי מסורתי, משפחתי ובלתי פורמלי.

גם מיקום המפעל מבטא את מעורבות המשפחה. כל המפעלים התחילו את פעילותם על קרקע פרטית של היזם, ורובם ממשיכים להתקיים בתוך מבנים ועל קרקע בבעלות היזמים. רוב המבנים לא נועדו מלכתחילה לתפקד כעסק והם משולבים במגורים. כאמור, ההון וכוח העבודה הניהולי מגויסים בדרך כלל מתוך המשפחה הקרובה, דבר המביא לידי מעורבותה בתחומי הפעילות ובקבלת החלטות בתחומים רבים במפעל (סופר ואח', 1995). גם השכירים במפעל מועסקים מתוך העדפות שיוכיות על פי קשרי משפחה או על פי נאמנויות פוליטיות, ורובם תושבי הכפר או האזור.

ההשקעה בהקמת המפעל מבוססת על חסכוניות אישיים וחסכוניות של בני המשפחה המורחבת. מאפיין זה הולם הן יזמות ככלל והן יזמות אתנית, ודפוס זה של גיוס הון הולם את דפוסי ההתנהגות הפיננסית ביישובים הפלסטיניים בישראל. סופר ועמיתיו סבורים שהמגזר הפלסטיני בישראל מתאפיין בנטייה נמוכה לסיכונים ובחוסר אמון במערכת הבנקאית. לדעת בר-אל (1993) החסכוניות האישיים במגזר הפלסטיני בישראל הופנו לצריכה, לבנייה למגורים ולמקרקעין ופחות לפעילות כלכלית. הסיבות לכך הן חשש מסורתי מסיכון, בעיקר בדור המבוגר, בשילוב עם מחסור בהזדמנויות להשקעה בתוך החברה הפלסטינית בישראל.

גורמים מעכבים

עם הגורמים המעכבים את היזמות ביישובים הפלסטיניים בישראל נמנים גורמים שמקורם בתהליכים פנימיים בחברה זו, וגם גורמים חיצוניים שמקורם במדיניות הממשלות. כך למשל הבעלות על הקרקע, שרובה בידיים פרטיות, מבוססת על שני עיקרים: תהליך הירושה המסורתית, המחלק את האדמה לחלקות קטנות; ותפיסה שאינה רואה באדמה מצרך נסחר (Schnell, Sofer, and Drori, 1995). זהו גורם פנימי. לעומת זאת את הבעלות על הקרקע מכתבים גם אילוצים חיצוניים כגון הפקעת קרקעות גדולה שהביאה לידי צמצום בשטחי הבנייה הפנויים. הבנייה לצורכי מגורים סובלת מלחץ מתמיד של מחסור בקרקע, ולכן נוצר מערך של ערכים וכללים חברתיים לשמירה על האדמה כנכס משפחתי וכמשאב שאינו ניתן להעברה (אלא בירושה) או למסחר (Schnel, 1994). אין ספק שמאפיינים אלה יצרו מחסור באדמה מסחרית לצורכי יזמות עסקית או תעשייתית.

גם לכוח העבודה מאפיינים מסורתיים שמקורם תרבותי. בקרב הנשים הפלסטיניות בישראל התעסוקה נמוכה בייחוד בקרב בעלות ההשכלה הנמוכה הן בשל מגבלות תרבותיות על תעסוקתן והן בשל גיל נישואין צעיר המלווה בשיעור ילודה גבוה שאינם מותירים זמן רב לעבודה (סופר ואח', 1995). אין ספק שפיתוח מקומות תעסוקה בתוך היישובים יקל על תעסוקת נשים, שמגבלות של התרבות והמסורת הפלסטיניות מכתבות להן נידות גאוגרפית קטנה למקומות תעסוקה מחוץ להם. תעסוקת הנשים תביא לידי מיצוי טוב יותר של כוח העבודה המצוי ביישובים.

קושי נוסף עולה מתוך בחינה של הקשרים העסקיים. בדרך כלל המגזר העסקי מאופיין באסטרטגיה ובגיבוש אינטרסים משותפים של קבוצות עסקיות ומקצועיות גילדאיות. כך זה במגזר היהודי בישראל, אך אין זה מאפיין את המגזר הפלסטיני בישראל. חיידר מצא ששותפויות בין משקיעים מכמה משפחות נדירות למדי (חיידר, 1991), ומאפיין זה נמשך גם בימים אלה. המגזר העסקי הפלסטיני בישראל אינו מוליד בדרך כלל גופים לקידום אינטרסים משותפים של בעלי עסקים או יזמים תעשייתיים (בהקשר זה יש לציין את היוזמה של המרכז היהודי-ערבי לפיתוח כלכלי בהקמתו של מועדון בעלי עסקים ערבים אזרחי ישראל). מכאן ששיתוף פעולה כלשהו בין יזמים ערבים הוא נדיר. היעדר אסטרטגיה משותפת והיעדר קשרים סקטוריאליים בין היזמים מאטים במידה רבה את התפתחותה הכלכלית של החברה הפלסטינית בישראל.

הספרות סוקרת באריכות מכשולים חיצוניים ליזמות הפלסטינית בישראל, ואלה משלבים היסטוריה, פוליטיקה וכלכלה. אחד הגורמים העיקריים היא מדיניות הממשלות, המפלה ולא מעודדת. ברמת המדיניות הכוללת ניתנה עדיפות לקליטת גלי ההגירה ההמוניים מהקמת המדינה ועד היום. סדרי עדיפויות אלה באו לידי ביטוי הן בהקצאת אדמות ושטחים לאזורי תעשייה

הממוקמים בריכוזי אוכלוסייה יהודיים (ולא בריכוזי אוכלוסייה פלסטיניים), והן בתמיכה כלכלית ממשלתית סלקטיבית בתעשייה היהודית. ביטויים אלה מקשים על התחרות של היזם הפלסטיני בישראל בכלכלה הדומיננטית (Schnell, Sofer, and Drori, 1995). כאמור למעלה, תכניות הפיתוח של שנות החמישים והשישים ייעדו את כוח העבודה הפלסטיני בישראל ואת כוח הקנייה שלו לסיוע בפיתוחו של המשק היהודי.

מדיניות הממשלה, שביטויה העיקרי הוא במסגרת החוק לעידוד השקעות הון, מצמצמת למדי את התמיכה במגזר הפלסטיני בישראל בהשוואה למגזר היהודי (בר-אל, 1993; מואב וריינגוורץ, 2006). באופן רשמי יישובים ערביים רבים שייכים לרשימת אזורי הפיתוח הזכאים להטבות, אך בפועל הם אינם מקבלים אישורים, וקרנות המדינה כמעט שאינן משקיעות בפיתוח התעשייה בהם (Khalidi, 1988). בשנים 1994-2004 נעו אישורי ההשקעה במפעלים הממוקמים ביישובים ערביים ודרוזיים בין 0.07% ל-1.5% מסך היקף אישורי ההשקעה. כך למשל בשנת 1998 הושקעו כ-10 מיליון דולר ביישובים הפלסטיניים בישראל – כ-0.6% בלבד מסך היקף ההשקעה, שעמד על כ-1.6 מיליארד דולר (מואב וריינגוורץ, 2006). לדבריהם, הדבר נובע ככל הנראה מהביקוש הקטן לאישורי השקעה ביישובים אלו. מבקר המדינה התייחס לנושא בדוח 52 לשנת 2001, והדגיש שתשתיות התעשייה במגזר הפלסטיני בישראל אינן גדולות ומפותחות דיין, מצב המקשה על יזמים הפועלים במקום ומרתיע יזמים אחרים. עולה הרושם שחוק עידוד ההשקעות אינו הכלי המתאים לעידוד התעסוקה ביישובים הפלסטיניים בישראל (דוח מבקר המדינה 52, 2001).

עוד גורם מעכב המוזכר בספרות הוא מעורבותן של הרשויות המקומיות הפלסטיניות בישראל בפיתוח כלכלי של יישוביהן. לרשות המקומית תפקיד חשוב בקידום יוזמות כלכליות בשל היותה חוליה מקשרת בין היזם ובין משרדי הממשלה הרלוונטיים, וכן ביכולתה להיות גוף מסייע ביעוץ ישיר וחשיפת מידע וידע רלוונטיים (צימנסקי וח'מאיסי, 1993). גם לראש הרשות מקום חשוב שכן תפקידו כולל מגע רב עם גורמי חוץ (כלכליים, וגם פוליטיים) ותלוי ביכולתו לתאם בין רכיבים חיצוניים ופנימיים. זאת ועוד, באמצעות חוקי עזר ובניית תשתית פיזית וארגונית הרשות המקומית יכולה לעודד יזמות כלכלית מקומית.

את הפיתוח התעשייתי מעכבת גם זמינותם הנמוכה של אזורי התעשייה ביישובים הפלסטיניים בישראל ובסביבתם. מהממצאים עולה שב-70% מהיישובים הפלסטיניים בישראל חסרה תשתית לאזורי תעשייה (Schnell, Sofer, and Drori, 1995), ופיתוח התשתיות מוגבל לאזורי התעשייה הקיימים. על פי נתוני משרד המסחר והתעשייה, בשנת 2005 היה שיעור אזורי התעשייה המצויים בתחומי היישובים הפלסטיניים בישראל 2.8% – שיעור קטן מהשיעור המזערי הדרוש.

שיטה

מושגים

הבחירה להשתמש במושג "יישובים פלסטיניים בישראל" ולא "המגזר הפלסטיני" או "החברה הפלסטינית" הייתה בחירה מודעת, שכן היישובים הפלסטיניים בישראל הם מסגרת לחיים הקהילתיים של רוב מניינה ובניינה של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל. עם זאת אין להתעלם מן העובדה שכ-8.4% מן הפלסטינים אזרחי ישראל חיים מחוץ להם, בערים המעורבות, וכ-5% מהם (כ-70,000 נפש) חיים בכפרים בלתי מוכרים בנגב.

לכול ברור כי כאשר מכנים את היישובים הפלסטיניים הגדולים "עיר", אין מדובר בערים של ממש בכל הנוגע להיבטי החיים הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים-תרבותיים, על אף קיומם של תהליכים חברתיים אורבניים בהם. יישובים אלה אינם מספקים לתושביהם שירותים עירוניים, ובעצם מדובר בכפרים גדולים. המושג "יישובים" מתאר אותם אפוא טוב יותר. מקרב היישובים הפלסטיניים בישראל שהמחקר התקיים בהם רק נצרת היא עיר של ממש. עם זה, באופן פרדוקסלי, רבע מהיישובים שהמחקר בוחן הם יישובים יהודיים דווקא (עפולה ופרדס חנה-כרכור).

מדגם

המחקר כלל שמונה מפעלי מזון של יזמים מאזור הגליל (צפון הארץ) והמשולש (מרכז הארץ). גודלם של המפעלים משתנה, הם מעסיקים 5-80 עובדים ומייצגים מוצרים מגוונים: ממתקים ועוגיות, שימורים, משקאות, קפה וגרעינים, נקניקיות ובשר וכן דברי מאפה. שניים מהמפעלים ממוקמים ביישובים יהודיים (עפולה ופרדס חנה-כרכור).

יזמי המפעלים התחלקו באופן שווה בין שני האזורים העיקריים: ארבעה מפעלים מאזור הגליל, וארבעה מפעלים מאזור המשולש. המפעלים של היזמים מאזור המשולש ממוקמים ביישובים ג'ת המשולש, באקה אלעירבייה, אום אל-פחם ופרדס חנה-כרכור; והמפעלים של היזמים מן הגליל ממוקמים ביישובים עפולה, סכנין, ריינה ונצרת.

הגיוון בגודלי המפעלים ובאזוריהם, נוסף על סוגי הייצור והמוצרים, נועד לספק רקע ותמונת מצב מגוונת במידת האפשר על מפעלי המזון ביישובים הפלסטיניים בישראל ולצייד אותנו במידע ובידע מספיקים כדי לנסות ולזהות את הקשיים ואת הגורמים המעכבים את התפתחותם של מפעלי המזון בחברה זו.

שיטת המחקר

המחקר הוא מחקר איכותני. כלי המחקר שנבנה למטרה זו כלל ריאיון חצי מובנה, שכלל ארבעה חלקים: (א) שאלות על המרוויין עצמו, בעליו של העסק; (ב) שאלות על המפעל ועל פעילותו העסקית; (ג) איתור החסמים הפנימיים והחיצוניים העומדים בדרך להצלחתם של מפעלי המזון ביישובים הפלסטיניים בישראל; (ד) שאלות שמטרתן לעמוד על הפוטנציאל הטמון במפעל המזון להתקדם ולהתפתח לכיוון הכלכלה הלאומית.

שיטת ניתוח הנתונים

הראיונות נותחו על פי הקווים המנחים של ניתוח תוכן של ג'ורג'י (Giorgi, 1975). לאחר קריאת הראיונות חולקו הנתונים לקטגוריות והופרדו, הובחנו והשוו לשם מציאת קווי דמיון ושוני. בשלב הבא נותחו הנתונים וזוהו יחידות משמעות וקטגוריות המובחנות על-ידי נושאים (תמות) כמו שעלו מתשובותיהם של המרוויינים. לנושאים אלו ניתנו כותרות על פי הממצאים שעלו מהראיונות, דבר המבטיח לקשור את הניתוח להקשר הספציפי של הנתונים (Pidgeon and Henwood, 1996).

מהלך המחקר

המחקר בוצע בשנת 2010/11. היזמים אותרו בעקבות פנייה לשני מרכזים העוסקים בקידום היזמות באוכלוסייה הפלסטינית בישראל – האחד מאזור הצפון והשני מאזור המרכז. לאחר קבלת רשימת היזמים נבחרו מתוכה יזמים העוסקים בתחום המזון, נוצר עמס קשר והוצג לפנייהם נושא המחקר ומטרותיו. הודגש שהריאיון אנונימי, שפרטיותם תישמר ושתשובותיהם ישמשו לצורך המחקר בלבד. הראיונות ארכו כשעה וחצי, נעשו בשפה הערבית ונערכו במקום לפי בחירתם של המרואיינים, לרוב במשרדם האישי. הראיונות הוקלטו לאחר קבלת אישור מהנחקרים ותוכתבו בשלב מאוחר יותר.

עיקרי הממצאים

- ממצאי המחקר מוצגים בארבעה תתי פרקים, בהתאם לנושאים שעלו מהראיונות:
- ↩ מצב התשתיות למפעלי המזון ביישובים הפלסטיניים בישראל.
 - ↩ תמיכתם ויחסם של מוסדות הממשלה והרשות המקומית למפעלי המזון.
 - ↩ השוק והשיווק כחסם של התפתחות מפעלי המזון ביישובים הפלסטיניים בישראל.
 - ↩ ניהול משפחתי, לעומת ניהול מקצועי, כחסם של התפתחות מפעלי המזון ביישובים הפלסטיניים בישראל.

התשתיות למפעלי המזון ביישובים הפלסטיניים בישראל

העסקים באוכלוסייה הפלסטינית בישראל סובלים מתשתית פיזית ירודה מאוד, שאינה מתאימה להקמת עסקים בגודל בינוני. עיקר מבחנם של עסקים בגודל זה הוא קליטתם של עובדים וייצור שביכולתו לענות על הצרכים של החברה הפלסטינית בישראל, בנפרד מההיבט של כניסה לשוק הארצי או התחרות עם מפעלי מזון יהודיים. לדבריו של עבד, בעליו של מפעל לייצור נקניקיות ובשר מאזור המרכז:

התשתית הפיזית ביישובים הערביים אינה מאפשרת לנו לפתח את העסקים שלנו. חסרים לנו התנאים הבסיסיים - תשתיות, אזור תעשייה. בתנאים ירודים אלה איך נוכל לשרוד?

היזמים אף נמנעים מלהזמין למפעליהם אורחים, שותפים עסקיים פוטנציאליים או כל אדם שביכולתו לקדם את העסק ולפתח אותו, בשל תפיסתם העצמית הנחותה לעומת המתחרים. תפיסה זו אינה מעודדת שאפתנות, הנחוצה לתחרות עסקית ראויה. התייחסות למצב זה נשמעה מדבריו של אחמד, בעליו של מפעל טחינה מאזור הצפון:

אני מתבייש להגיד שבנצרת יש אזור תעשייה או להזמין אנשים חשובים שיכולים לעזור לי בהתפתחות המפעל, כמו מנהלי חברות או שותפים עסקיים פוטנציאליים, כדי לבקר את המפעל ולעמוד על מצבו ורמתו.

בכל פעם שהזמנתי אורח הביקור נגמר בתקלה כלשהי במכונית שלו,
מכיוון שמצב הכבישים גרוע מאוד.

[...]

אני לא חושב שביישובים יהודיים שמספר התושבים בהם עשירית
ממספר התושבים בנצרת, אין אזור תעשייה מפותח עם תשתית פיזית
נאותה, המאפשרת להם לנהל את המפעל כראוי ולפתח אותו.

הראיונות חושפים בעיה של היעדר תקשורת והיענות מצד השלטונות לבעיותיהם של היזמים.
מנהלי המפעלים העלו לפני ראשי הרשויות שלהם את בעיית התשתיות הפיזיות, אבל לא מצאו
אוזן קשבת. עומר, בעליו של מפעל שימורים באזור הצפון, טען בהקשר זה:

כבר שנתיים אני מתחנן לעירייה לתקן את הכביש שעובר על יד המפעל,
והם מסרבים. למרות שהם יודעים שהמשאיות המעמיסות מוצרים
ואלו שמורידות סחורות מתקשות מאוד להסתדר במצב הנוכחי של
הכביש, בייחוד בעונת הגשמים.

הסיבה למצב זה מיוחסת גם לליקויים בתפקודה ובהתנהלותה של המנהיגות ברמה המוניציפלית
והגישה לפתרון בעיות התשתית, המיוחסת לאינטרסים של ממלאי התפקידים היושבים ברשות
המקומית. לדבריו של ענאן, בעליו של מפעל לייצור קפה ותבלינים מאזור הצפון:

האנשים היושבים בעירייה לא עושים את עבודתם כמו שצריך, והם לא
מטפלים בבעיות ובתלונות התושבים, מכיוון שהם עוזרים רק לאנשים
שתמכו בהם בבחירות ולבני משפחותיהם. ההתעוררות שלהם מגיעה
חודשים ספורים לפני הבחירות. בזמן הזה הם מתחילים להבטיח
הבטחות שאחרי שהם מגיעים לכיסא הם שוכחים אותן.

המראיינים מזהירים ממצבן הבלתי נסבל של התשתיות, בייחוד משום שהוא מסכן את הפעילות
הכלכלית ביישובים הפלסטיניים בישראל. ביטוי לכך נשמע בדבריו של חאמד, בעליו של מפעל
לייצור קפה ותבלינים מאזור הצפון:

אם התשתיות ביישובים הערביים לא ישתנו וישתפרו, מצב הכלכלה
הערבית בכלל ומפעלי המזון בפרט בסכנה. מצב התשתיות הקשה
ביישובים הערביים מונע מאיתנו להתפתח.

תמיכתם של מוסדות הממשלה והרשות המקומית במפעלי המזון ויחסם אליהם

מהראיונות עולה שלתפיסתם של המראיינים לא רק הרשות המקומית מזניחה אותם, אלא גם
מוסדות המדינה מפלים אותם. לדעתם, המדינה משקיעה בפיתוח המפעלים היהודיים המתחרים,

ולא עושה זאת כשמדובר במפעלים ערביים. ראשד, בעליו של מפעל לייצור ממתקים מאזור המרכז, התייחס לסוגיה זו במילים אלה :

אנחנו שונים ממפעלי המזון בחברה היהודית. בחברה היהודית ניתן למצוא הרבה ידיים המושטות במטרה לעזור, אבל ביישובים הערביים אתה מוצא המון ידיים שמטרתם להכשיל אותך. הרשות מקומית מצד אחד לא מספקת לנו את הצרכים הבסיסיים בכדי לאפשר למפעל לעבוד, והמדינה מראה לנו את הפרצוף הקשוח והשלילי שלה.

היזמים מבקרים את מדיניות האפליה שנוקטת המדינה נגד האוכלוסייה הפלסטינית בישראל בכלל והיזמים הפלסטינים אזרחי ישראל בפרט. לטענתם המדינה אינה מקצה משאבים, תמריצים או תקציבים לעידוד היזמות העסקית ביישוביהם, ומבחינתם מדיניות כלכלית זו מגבילה את התפתחות היזמות הפלסטינית בישראל למרות הפוטנציאל העסקי הטמון באוכלוסייה. וכך אמר סאמח, בעליו של מפעל לייצור משקאות קלים מאזור המרכז :

המדינה לא מעניקה לנו הטבות או הקלות במסים כמו שהמפעלים היהודיים מקבלים, וגם לא מקצה לנו שטח כדי להתפתח ולבנות עסקים חדשים ברמה יותר גבוהה.

נדאל, בעליו של מפעל לייצור קפה וגרעינים מאזור הצפון, הוסיף בהקשר זה :

בכל אחד מהיישובים היהודיים יש אזור תעשייה, למה אין את זה ביישובים הערביים בישראל? מחסור זה מגביל את ההתפתחות המפעלים הערביים. היום אני מעסיק חמישים עובדים, ויש לי תכניות להתפתח, להקים מחסנים בכדי לאחסן את המוצרים שלי, אבל אין את האפשרות הזאת. אנחנו מוגבלים למרות כל הרצון שלנו והיכולות שיש לנו.

ועוד הוסיף בהקשר זה ח'אלד, בעליו של מפעל שימורים מאזור המרכז :

היום אני מעסיק בין חמישים לשמונים עובדים. קיבלתי צו הריסה מהעירייה למפעל שלי כיוון שהוא ממוקם באזור מגורים. דיברתי עם בכירי העירייה כדי לעזור לי ולהקצות לי שטח כך שאוכל להקים מפעל חדש עם מחסן גדול וכו', אבל אף אחד לא עזר לי וכולם מבטיחים אבל לא עושים כלום.

בשל המחסור באזור תעשייה ובשטחים להקמת עסקים ביישובים הפלסטיניים בישראל פנו היזמים ליישובים יהודיים סמוכים כחלופה להקמת עסקיהם. וכך התייחס מוחמד, בעליו של מפעל לייצור משקאות קלים באזור המרכז, לניסיונו האישי בהקשר זה :

אין באום אלפחם שטח להקמת עסק, לכן פניתי לרשות המקומית של פרדס חנה-כרכור בכדי לשכור לי שטח להקמת העסק, והצלחתי להשיג את זה ולהקים עסק בתנאים ובתשתיות מאוד נאותים.

המרוויינים חולקים על האפקטיביות של פתרון זה ועל יכולתו לספק מענה למחסור באזורי תעשייה ובשטחים המיועדים ליזמות, בייחוד כשפנייתם נענית לפעמים בשלילה שכן מדובר בהקמת מפעל על שטח קרקע גדול. ח'אלד, בעליו של מפעל השימורים מאזור המרכז, התייחס לסוגיה במילים אלה:

פניתי לכמה יישובים יהודיים בכדי להעביר את המפעל שלי לתחום המוניציפאלי שלהם. הסכימו לתת לי רק 1000 מ"ר, אבל זה לא מספיק בכדי להקים מפעל שיעסיק שמונים עובדים. המחסן שלי עכשיו יותר גדול מהשטח שהם מתכוונים לתת לי. אין לי פתרון לבעיה, וגם אין דלת שלא דפקתי עליה, אבל פשוט לא מצאתי אוזן קשבת, לא מצד המדינה ולא מצד הרשות המקומית הערבית.

למרות התנאים הירודים שהיזמים פועלים בהם והקושי שלהם להתפתח במציאות העסקית הנוכחית, היו שניסו להוריד את הנטל מעל כתפי הרשויות המקומיות, ואת עיקר זעמם וביקורתם הפנו כלפי המדינה, האחראית על הקצאת המשאבים הכלכליים. חאמד, בעליו של המפעל לייצור קפה ותבלינים מאזור הצפון, הביע את הביקורת במילים אלה:

הרשויות הערביות לא יכולות להשפיע על המדינה להקצות להן שטחים לתעשייה, ו/או להקמת אזורי תעשייה לצורך הקמת מפעלי מזון. הרשות המקומית מחלקת את השטח שבידיה.

המרוויינים תמימי דעים בנוגע למעבר לאזורי תעשייה יהודיים. לדעתם, מחשבה בכיוון זה צריכה להדליק נורה אדומה אצל ראשי הרשויות, שכן מהלך שכזה יפגע בפוטנציאל ההתפתחות הכלכלית של היישובים ויגביר את תלותה של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל באוכלוסייה היהודית. וכך אמר אחמד, בעליו של מפעל לייצור טחינה מאזור הצפון:

העברת המפעלים ליישובים היהודיים תשאיר את הרשויות המקומיות הערביות ללא הכנסות, ובכך היישובים היהודיים יתעשרו על חשבון היישובים הערביים. אלה יישארו נחותים ולא מפותחים מבחינה כלכלית, והחברה הערבית תישאר תלויה בחברה היהודית.

השוק והשיווק כחסם בפני התפתחות של מפעלי המזון ביישובים הפלסטיניים בישראל

מפעלי המזון הפלסטיניים בישראל עדיין לא הבינו את כללי המשחק של השוק ואת דרכי הפעולה שלו. מטרתם של היזמים להרוויח כמה שיותר בהשקעה מזערית והמשיכה מטה אל ההשקעה הנמוכה כמעט משתקת אותם בהשוואה למתחרים. עד היום חברות פלסטיניות בישראל כמעט שלא נקטו יוזמה למסע פרסום בתקשורת בשפה העברית במטרה לפרוץ אל קהל הצרכנים היהודי. שיווק מוצריה של התעשייה הפלסטינית, ובכלל זה מפעלי המזון, נשען על השוק האתני, שממילא יש בו מתחרים רבים. היזמים מודעים לחיסרון זה, וכך אמר אחד מהם:

אנחנו היזמים הערבים מנהלים את המפעלים בלי אסטרטגיה או תכניות עסקיות, אלא כמו שאומרים בערבית "עלא אלברכה" (על הברכה - המזל): או שמוצר יצליח או שלא. כמעט אף אחד לא עושה סקרי שוק כדי ללמוד אילו מוצרים הצרכן רוצה לראות על המדפים.

ממצאי המחקר עולה שהיזמים אינם מכירים את השוק הפלסטיני בישראל עצמו ואת הפוטנציאל העסקי הגלום בו. כמו כן חסרה להם מודעות לפוטנציאל הטמון בפרסום ובמבצעים וביכולתו לפתח את העסק ולבסס אותו. אף שכמה מפעלי מזון הבינו את חשיבות הפרסום, בייחוד לקראת החגים ובעונות מסוימות, והם משקיעים תקציבים נכבדים בשיווק ובפרסום לקראת חודש הרמדאן ובמהלכו, פעילות זו אינה נמשכת לאורכה של השנה כולה. נדאל, בעליו של מפעל לייצור קפה וגרעינים מאזור הצפון, התייחס לסוגיה זו:

אני לא יוזם אף קמפיין פרסומות לשיווק המוצרים שלי, אני אפילו לא מטריח את עצמי לעשות מבצעים והנחות על המוצרים. בחיים שלי לא ראיתי דבר כזה חוץ ממפעל אחד או שניים, והם עושים זאת באירועים מיוחדים כמו רמדאן.

כאמור, אפילו החברות המעטות היוזמות מסעות פרסום באירועים כמו הרמדאן והחגים אינן משווקות את מוצריהן ביתר חודשי השנה. ואולם מסעות פרסום אלה חשובים לשינוי התפיסה הרווחת בשוק הלאומי והפלסטיני בישראל גם יחד בדבר איכותם הירודה של המוצרים של מפעלי המזון הפלסטיניים לעומת אלה היהודיים:

אני מייצר במפעל שלי כמה מוצרים. ניסיתי לשווק את המוצר "קפה ערבי", שהוא באיכות גבוהה מאוד, בשוק היהודי, אבל המוצר נכשל בגלל שמופיע על האריזה מקום הייצור, כלומר שהוא מיוצר ביישוב ערבי. כישלון זה הוא תוצאה של החשיבה המושרשת בקרב הצרכנים הערבים והיהודים שהמוצרים הערביים הם באיכות ירודה. בשלב מסוים החלטתי ליזום קמפיין פרסום למוצר שלי, והתוצאות היו די מפתיעות. הביקוש למוצר גדל בתדירות שאני בעצמי לא ציפיתי לה.

להדגמת הדימוי העצמי הנמוך בציבור הפלסטיני בישראל סיפר מרואיין אחר :

הערבים והיהודים כאחד מסתכלים על המוצרים היהודיים כבעלי איכות גבוהה יותר מזו של המוצרים הערביים. לכן למען הצלחתם הכלכלית של היזמים הערבים, הם חייבים לפעול לשינוי תפיסה זו בכל דרך אפשרית, כמו מסע פרסום בכלי התקשורת היהודית והערבית שמטרתו לחשוף את היצרנים למוצרים שלהם ולאיכותם הגבוהה.

ניהול משפחתי לעומת ניהול מקצועי כחסם בפני התפתחותם של מפעלי המזון ביישובים הפלסטיניים בישראל

היזמים נשענים בהקמת עסקיהם על חסכוניותיהם האישיים ועל חסכוניות של בני משפחתם, משום שבכל הנוגע להלוואות ליזמים פלסטינים בישראל, המוסדות הפיננסיים מקשיחים את הקריטריונים שלהם. לדבריו של סאמה, בעליו של מפעל לייצור משקאות קלים מאזור המרכז :

הבנק מסתכל על היזמים הערבים מלמעלה, והוא מבקש ערבויות גבוהות יחסית תמורת ההלוואה שהוא מספק לנו. בנוסף לכך הבנקים בישראל מסרבים לקבל את הבתים בכפרים הערביים כביטחונות. כשניסינו לשעבד קרקע פרטית לבנק כביטחונות, התברר שהבנק מחשב את הערך שלה פחות בהרבה משוויה בשוק.

ההישענות על חסכוניות משפחתיים מגביל את ההתפתחות העסקית של מפעלי המזון, מעיקר משום שתהליך זה מאפשר לקרובי המשפחה לקחת חלק בניהול. זאת ועוד, המעורבות המשפחתית בעסק מביאה לידי כך שהאינטרס המכוון את הניהול הוא האינטרס המשפחתי, ולא העסקי. נדאל, בעליו של מפעל לייצור קפה וגרעינים מאזור הצפון, טען בהקשר זה :

כולם מבינים בניהול המפעל, כל אחד רוצה לשלוט כמה שיותר בעניינים, כולם רוצים להעסיק את בניהם בעסק, ואתה לא יכול לעצור אותם מכיוון שהמפעל קם מהחסכוניות שלהם. כלומר אתה חייב להם.

עבד, בעליו של מפעל לייצור נקניקיות ובשר מאזור הצפון, הוסיף :

הבעיה בעסקים הערביים שהמשפחה משפיעה על ניהול העסק. אתה חייב להעסיק את כל בני המשפחה, ובתפקידים בכירים, אפילו שהם לא מתאימים לתפקיד. אבל אין מנוס בעיקר משום שהוריהם סייעו בהקמת העסק, ובלעדיהם העסק לא היה קם לעולם.

המחויבות להעסיק בני משפחה ומכרים על פני עובדים מקצועיים, בכללם יהודים, מקשה על התפתחותו של העסק, בעיקר משום שהעסקת עובדים יהודים מסייעת בפיתוח הקשרים העסקיים עם יזמים ועם בעלי עניין אחרים הפועלים בשוק הלאומי. מוחמד, בעליו של מפעל לייצור משקאות קלים מאזור המרכז, התייחס לסוגיה זו:

כל העובדים הם מהכפר שלי. אפילו אם אפתח את העסק, אני לא מתכוון להביא אדם אחד מחוץ לכפר שלי, מכיוון שחובתי להעסיק את בני הכפר שלי במקום אנשים זרים. אני יודע שהעסקת יהודים תתרום למפעל, אבל אני לא אוהב להשתמש בשירותיהם. נכון שאני משתמש בשירותים של ספקי המוצרים, אבל זה משום שאין לי בררה.

נראה שעמדות כאלה יכולות ללמד דווקא על מה שהמראיין לא ציין - השכר הנמוך שהוא משלם לבן המשפחה ובני הכפר, סכום שעובד יהודי לא היה עובד תמורתו. באחדים מהמפעלים, ובייחוד בגדולים ובמצליחים שבהם, נקודת המבט שונה לגמרי, והם מעסיקים עובדים יהודים בעמדות המפתח. לדברי ח'אלד, בעליו של מפעל שימורים מאזור המרכז:

בעמדות החשובות אני מעסיק יהודים מכיוון שאצלי אין הבדל בין יהודים לערבים. מה שמעניין אותי זה הרווחים, ולא המוצא האתני. העסקת יהודים תפתח בפניי דלתות שהיו חסומות בפניי ובפני כלל היזמים הערבים כגון הכניסה לשוק היהודי.

מעורבות המשפחה בניהול העסק נעשית קשה יותר כשהדור המבוגר נכנס לתמונה ורוצה להשתתף בניהול. מעורבות זו מביאה לידי היווצרותם של חילוקי דעות בין-דוריים – בין דור ההורים, המעוניין בדפוס הניהול המסורתי; ובין דור הבנים-הצעירים, המעוניינים בדפוס הניהול המודרני, הרציונלי, הנועז. חאמד, בעליו של מפעל לייצור קפה ותבלינים מאזור הצפון, התייחס לפערים הבין-דוריים הללו:

אבא שלי רוצה להתערב בכל דבר, אפילו בפרטים הקטנים. התערבות זו מזיקה על פי רוב, מכיוון שהגיל משפיע על יכולת הניהול. לאבא שלי יש דפוס ניהול בלעדי, שעיקרו ההנחה שאסור לקחת סיכונים. לכן הוא מנסה למנוע כל עסקה שאנו מבצעים בגלל תחושתו שעסקה זו לא תהיה רווחית, אף על פי שתמיד העסקאות מצליחות, ובגדול. כנראה הגיל שלו מעלה את סף הפחד מלקיחת סיכונים, בשונה מאיתנו. אני והאחים שלי, שנחשבים צעירים, אוהבים להיכנס לעסקאות ולקחת סיכונים ומחפשים כל דרך לפתח את העסק.

דיון

במחקר זה ניסינו לבחון את מקומה השולי של החברה הפלסטינית בישראל בכלכלה הלאומית הישראלית. לשם כך התמקדנו בתעשיית המזון ביישובים הפלסטיניים בישראל מתוך ניסיון לשפוך אור על הגורמים המעכבים את התפתחותם של מפעלי המזון הללו ואת חדירתם לשוק הלאומי. מהמחקר עלו כמה קשיים, המחולקים לשני צירים עיקריים:

א. ציר חיצוני, המתמקד במדיניות הכלכלית-פוליטית של ממשלות ישראל לדורותיהן כלפי האוכלוסייה הפלסטינית בישראל, נוסף על המדיניות הכלכלית של המוסדות הפיננסיים כלפי יזמיה. המדיניות המפלה שממשלות ישראל נוקטות נגד פיתוח הכלכלה הפלסטינית בישראל ובכלל זה תעשיות המזון הועלתה בממצאי המחקר. מדיניות זו מתבטאת בחוסר הקצאת משאבים, בחוסר השקעה בפיתוח התשתיות ובחוסר בהקצאת קרקעות ואזורי תעשייה. לטענתנו של בוימל (2007), מדיניות זו נועדה להגביר את תלותה של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל באוכלוסייה היהודית במטרה למנוע את התפתחותה של כלכלה אוטונומית שבכוחה להתחרות בכלכלה היהודית.

זאת ועוד, ממצאי המחקר עולה שמלבד מדיניות הממשלה היזמים הפלסטינים אזרחי ישראל חשופים לבעיה של היעדר נגישות להון, והם מתקשים לגייס הון ממערכת הבנקאות בישראל. קושי זה מקורו באפליה המושרשת במערכת זו, שאינה מעמידה די הון לרשותם (חיטיב וסולומון, 2006). מערכת הבנקאות רואה ביזמים אלה יזמים ברמת סיכון גבוהה, ולכן דורשת מהם שיעורי ריביות וביטחונות גבוהים בעבור ההלוואות בהתעלמה מערכו האמיתי של הרכוש בשל חששה מקשיי המימוש שלו (חיידר, 1991; צ'ימנסקי וח'מאיסי, 1993). המקור העיקרי לגיוס הון הוא אפוא הרשת המשפחתית ורק לאחריה הבנקים (חיטיב וסולומון, 2006). גם היעדר של חברות השקעות וחברות של הקצאת הון מקשה על מצבם של היזמים (שנל וסופר, 2006). לטענתם של חיטיב וסולומון המחסור בהון מונע מהיזמים הפלסטינים אזרחי ישראל להרחיב את פעילותם העסקית.

השילוב בין מדיניות הממשלות לקושי לגייס הון הביא לידי בעלות משפחתית על העסקים. בעלות זו מקשה על התפתחותה של תעשייה מקומית בעיקר משום שהניהול מכוון לאינטרס המשפחתי על חשבון האינטרס העסקי: העובדים נבחרים על בסיס משפחתי ולא מקצועי, ובני המשפחה מעורבים יתר על המידה בקבלת ההחלטות העסקיות. בעיה זו מקבלת משנה תוקף בשל מעורבותם של בני הדור המבוגר בניהול העסק, המאופיינים בחוסר מוכנות לקחת סיכונים בהשקעות. ביטוי לבעלות המשפחתית בעסקים ניתן למצוא בסקר שעשתה לאחרונה הרשות לפיתוח כלכלי של המגזר הערבי, הדרוזי והצ'רקסי. על פי הסקר 71% מהעסקים הערביים הם בבעלות משפחתית (סייף, 2009).

המדיניות המפלה נגד האוכלוסייה הפלסטינית בישראל חיזקה אפוא את לכידותו של התא המשפחתי באוכלוסייה זו. לטענתנו של רביע (ربيع, 2004), בכל הנוגע לתמיכה הכלכלית בבני המשפחה החליפה המשפחה הפלסטינית בישראל את המדינה, וזו באה לידי ביטוי בעזרה בהקמת עסקים, בבניית בית, ברכישת קרקע ועוד. ואולם תלות זו פגעה בהתפתחותם של העסקים, בעיקר משום שהיא מעודדת קשרים עסקיים בתוך המשפחה, ולא עם יזמים מחוצה לה. הישענותם של היזמים על רשתות של קשרים פנימיים הופכת אותם לבעלי "משוקעות יתר" (over-embeddedness), כך שמחויבותם לקהילתם ולקרובי משפחתם מונעת מהם לנצל את

ההזדמנויות הפתוחות בשוק החיצוני (Granovetter, 1995). כך, למרות ההתפתחות שחלה ביזמות הפלסטינית, היזם אינו מצליח לפרוץ את גבולות השוק המקומי אל עבר השוק הלאומי (Schnell, 2000; Benenson, and Sofer, 1999; Sofer and Schnell, 2000).

ב. ציר פנימי, המתייחס לגורמים פנימיים באוכלוסייה הפלסטינית בישראל הקשורים בתרבותם העסקית של היזמים ובהתנהלות המערכת הפוליטית בה. תרבותם העסקית של היזמים משפיעה עד מאוד על חוסר התפתחותם של מפעלים עסקיים ותעשייתיים ביישובים הפלסטיניים בישראל. רוב היזמים מנהלים את עסקיהם בשיטת ניהול מסורתית, שיטת שאיננה קוראת נכון את ההתפתחויות בשוק ולא את כללי המשחק המקובלים בשוק המקומי והלאומי. היזמים אינם מוכנים לצאת במסעות פרסום לשיווק מוצריהם למרות מודעותם לחשיבותו של צעד זה, ובייחוד לנוכח הדימוי השלילי הרווח הן בקרב בני המגזר הפלסטיני והן בקרב הצרכנים היהודים בנוגע לאיכות המוצרים המיוצרים ביישובים הפלסטיניים בישראל.

לטענתו של אבו נסרה (2012), היזמים מאמצים את שיטת הניהול המסורתית משתי סיבות עיקריות: (א) בשל חוסר יכולתם לפרוץ את השוק הלאומי והישענותם על השוק המקומי, המאופיין בתחרות גבוהה, היזם הפלסטיני אזרח ישראל נשען על רמת רווחים נמוכה. מציאות זו אינה מאפשרת לו לנקוט צעדים עסקיים שמטרתם פיתוח העסק, ובכלל זה מסע לפרסום מוצריו. (ב) מחויבותם המשפחתית של היזמים כלפי משפחותיהם. כאמור, החלטותיהם הכלכליות של היזמים נועדו לשרת את האינטרס המשפחתי על חשבון האינטרס העסקי. כך הם אינם משקיעים מחדש את רווחיהם בעסקים, כמו שמתחייב מהאתיקה של הקפיטליזם, אלא מעדיפים לנצל אותם לעמידה במחויבות המשפחתית (שם). אי לכך, המחויבות המשפחתית מעמיסה על היזם ומחייבת אותו לוותר על צעדים שמטרתם פיתוח העסק.

באשר להתנהלותה של המערכת הפוליטית - מן המחקר עולה שחלקן של הרשויות המקומיות הפלסטיניות בישראל בקשיים הנערמים לפני היזמות התעשייתית גדול מאוד. קשיים אלה מתבטאים בהתנהלות מוטעית, באי-הספקת שטחים מתאימים לעסקים, במחסור בתשתיות בסיסיות ובהתנהלות משפחתית. כל זה יש בו בכדי לפגוע בהתפתחותם של היישובים הפלסטיניים בישראל בכלל ובכלכלה הפלסטינית בישראל בפרט ומשאיר את האוכלוסייה תלויה בכלכלת המשק היהודי. זאת ועוד, התנהלות זו פוגעת ברשות המקומית עצמה, שכן היא מונעת מעצמה הכנסות עצמיות ממפעלים אלה, דבר שיכול ללמד על התנהלותן הבלתי יעילה באופן כללי (להרחבה ראו גאנם ועזאייזה, 2008).

נראה שהרשויות המקומיות הפלסטיניות בישראל כמעט שאינן עוסקות בפיתוח הכלכלי של יישוביהן, ומסתפקות במתן שירותים בסיסיים לאוכלוסייה. זה תהליך מעגלי, שכן מיעוט העסקים ביישובים והיעדר חברות כלכליות מצמצמים את הכנסותיהן של הרשויות, והיעדר הפיתוח של התשתיות מונע יזמים רבים מלהקים את עסקיהם בתוך היישובים הללו. הכשלים במילוי תפקידן הכלכלי של הרשויות המקומיות הפלסטיניות בישראל מקורו בניהולן הכושל, שכן הן מופעלות על ידי מנגנון קטן ולא מקצועי (أبو شرقية, 2008; גאנם ועזאייזה, 2008). עוד גורם לתפקודן הלקוי בזירה הכלכלית הוא נגישותן המוגבלת למוקדי הכוח הכלכלי והפוליטי במדינה.

ממצאי המחקר מלמדים על מדיניות כפולה שהמדינה מפעילה כלפי אזרחיה: האחת כלפי האוכלוסייה הפלסטינית בישראל, והאחרת כלפי האוכלוסייה היהודית. מדיניות כפולה זו הביאה

לידי היווצרותן של שתי כלכלות – הכלכלה היהודית המפותחת והכלכלה הפלסטינית בישראל המפגרת והבלתי מפותחת (شهادة, 2006; Khalidi, 1988). כך, למרות השינויים והתמורות שחלו במבנה הכלכלי של מדינת ישראל - שהתבטא במעבר מעידן של מדינה מפתחת, שבו למדינה מעמד חזק בשוק, לעידן של מדינה נאו-ליברלית, המגבילה את מעורבותה בכלכלה (ממן ורוזנהק, 2009) – מעבר זה פסח על האוכלוסייה הפלסטינית בישראל, לא תרם לשיפור מעמדה הכלכלי בכלכלה הלאומית ולא הביא לידי שינוי במדיניות הכלכלית-פוליטית כלפיה. חוסר השינוי מקורו באידאולוגיה הפוליטית של קובעי המדיניות, הרואה במיעוט הפלסטיני בישראל מיעוט המסכן את קיומה של מדינת ישראל, שיש למנוע את התפתחותו. על פי תפיסה זו יש למנוע את התפתחותה של כלכלה פלסטינית אוטונומית, בכדי שלא תתחרה בכלכלה היהודית ותאפשר לשלוט במיעוט הפלסטיני בישראל בקלות רבה יותר (בויםל, 2007).

מהמחקר עולה שאף שלמדיניות ממשלה המכוונת לצמיחתן של יוזמות כלכליות בקרב המיעוט הפלסטיני בישראל חשיבות רבה, אין בה די, שכן האחריות והחובה לפעול מוטלת גם על גורמים אחרים. מכאן שבכדי לנצל את הפוטנציאל הכלכלי הטמון ביישובים אלה וכדי לפרוץ את גבולות השוק המקומי אל עבר השוק הלאומי, דרושה פעילות אינטנסיבית של המדינה, הרשויות המקומיות הפלסטיניות בישראל ומנהלי המפעלים ביישובים.

מגבלות מחקר זה טמונות בחוסר הכללתם של מפעלי מזון הפועלים באזור הדרום, נוסף על אי-הכללתם של ענפי כלכלה אחרים. הכללה זו יכולה לחשוף נקודות מבט נוספות, ביחוד משום שהאוכלוסייה הבדואית נחשבת האוכלוסייה החלשה ביותר מבחינה כלכלית, הן בהשוואה לאוכלוסייה היהודית והן בהשוואה לאוכלוסייה הפלסטינית בישראל במרכז ובצפון. זאת ועוד, הכללתם של ענפי כלכלה אחרים תאפשר חשיפה כוללת של הקשיים המעכבים את התפתחותם של כלל העסקים ביישובים הפלסטיניים בישראל.

מקורות

- אבו בדר, ס', ודי גוטליב, 2008. עוני, **חינוך ותעסוקה בחברה הערבית-בדואית: מבט השוואתי (מחקר מדיניות 6)**, ירושלים: המוסד לביטוח לאומי ומכון ון ליר בירושלים.
- אבו נסרה, מ', 2012. **"ביזנס זה ביזנס, ביזנס הוא מחוץ לפוליטיקה"**: על יזמות עסקית משותפת בין יהודים לפלסטינים אזרחי ישראל, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- בוימל, י', 2007. **צל כחול לבן: מדיניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב האזרחים הערבים, השנים המעצבות - 1958-1968**, חיפה: פרדס הוצאה לאור.
- בר-אל, ר', 1993. **הפיתוח הכלכלי של המגזר הערבי**, הרצליה: המרכז היהודי-ערבי לפיתוח כלכלי.
- ברודניץ, מ', ודי צ'ימנסקי, 1986. **פיתוח כלכלי במגזר הערבי בישראל**, חיפה: המרכז לחקר העיר והאזור.
- ג'בארין, י', 2010. **תעסוקת ערבים בישראל: האתגר של הכלכלה הישראלית**, פורום קיסריה, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- גביזון, ר', ודי הקר, 2000. **השסע היהודי-ערבי בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- גרא, ר' (עורך), 2012. **ספר החברה הערבית בישראל (5): אוכלוסייה, חברה, כלכלה**, ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- מבקר המדינה, 2001. **דוח מבקר המדינה השנתי 52 לשנת 2001**, ירושלים.
- זליכה, י', 2009. **"האוכלוסייה הערבית ותעשיית ההייטק הישראלית"**, אורי, גפר (עורך), **התועלת הכלכלית של שילוב ושוויון בין ערבים לבין יהודים בישראל**, נווה אילן; יוזמות קרן אברהם.
- ח'טיב, מ', ושי סולומון, 2006. **עסקים קטנים במגזר הערבי: בחינה אמפירית השוואתית**, תל אביב: מכון קורת.
- חיידר, ע', 1991. **האוכלוסייה הערבית בכלכלת ישראל**, תל אביב: המרכז הבינלאומי לשלום במזרח התיכון.
- , 2005. **"הכלכלה הערבית בישראל: מדיניות יוצרת תלות"**, בתוך: ע' חיידר (עורך), **ספר החברה הערבית בישראל (1): אוכלוסייה, חברה, כלכלה**, ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 171-200.
- , 2008. **מדד השוויון בין האזרחים היהודים והערבים בישראל**, ירושלים: עמותת סיכוי – העמותה לקידום שוויון אזרחי.
- , 2009. **"כוח העבודה הערבי בישראל: תהליכי הכלה והדרה בשוק העבודה"**, בתוך: ר' חימאיסי (עורך), **ספר החברה הערבית בישראל (3): אוכלוסייה, חברה, כלכלה**, ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 252-279.

- חימאיסי, ר', 2003. "מנגנוני השליטה בקרקע וייהוד המרחב בישראל", בתוך: מ' אלחאג' וא' בן-אליעזר (עורכים), **בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה**, חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה ופרדס הוצאה לאור, עמ' 421-447.
- (עורך), 2009. **ספר החברה הערבית בישראל (3): אוכלוסייה, חברה, כלכלה**, ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד,
- לוי-אפשטיין, נ', מ' אלחאג', ומ' סמיונוב, 1994. **הערבים בישראל בשוק העבודה**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- למ"ס, 2007. **שנתון סטטיסטי לישראל 2007** (מס' 58), ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- , 2010. **שנתון סטטיסטי לישראל 2010** (מס' 61), ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- , 2011. **שנתון סטטיסטי לישראל 2011** (מס' 62), ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- מואב, ע', וי' ריינגוורץ, 2006. **חוק עידוד השקעות הון בישראל: התעסוקה באזורי הפיתוח בשנים 1984-2004**, ירושלים: מרכז שלם.
- ממן, ד', וז' רוזנהק, 2009. **בנק ישראל: כלכלה פוליטית בעידן ניאו-ליבראלי**, ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- סדן, ע', 2007. **כלכלת ישראל והביטחון הלאומי**, תל אביב: משרד הביטחון.
- סדן, ע', ור' חלבי, 2009. "השתלבות הערבים אזרחי ישראל במשק הלאומי", בתוך: א' גופר (עורך), **התועלת הכלכלית של שילוב ושוויון בין ערבים לבין יהודים בישראל**, ירושלים: יוזמות קרן אברהם, עמ' 44-56.
- סופר, מ', י' שנל, י' דרורי, וע' אטרש, 1995. **יזמות ותיעוש בחברה הערבית בישראל**, רעננה: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל, בית ברל.
- סייף, א', 2009. **האוכלוסייה הערבית בישראל: נתונים כלכליים חברתיים מרכזיים**, ירושלים: הרשות לפיתוח כלכלי של המגזר הערבי, הדרוזי והצ'רקסי, אתר משרד ראש הממשלה: www.pmo.gov.il/BranchesAndUnits/hamigzar/Pages/default.aspx (אוחזר ב-16.8.2011).
- עואד, י', וע' חידר, 2009. **פרויקט "ייצוג הולם ושוויון בתעסוקה" סיכום פעילות לשנת 2009**, ירושלים: עמותת סיכוי – העמותה לקידום שוויון אזרחי.
- פארס, א', 2009. "פערים כלכליים-חברתיים ופוטנציאל גדול שאינו מנוצל", בתוך: א' גופר (עורך), **התועלת הכלכלית של שילוב ושוויון בין ערבים לבין יהודים בישראל**, ירושלים: יוזמות קרן אברהם, עמ' 43-51.
- צ'מנסקי, ד', ור' חימאיסי, 1993. **עידוד היזמות ביישובים הערביים בישראל**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

קליין, יי, ודי פוליסר, 1996. **הכרעות למשק ישראל: מדיניות כלכלית לשנים 1997-2000**, ירושלים: מרכז שלם, מכון למדיניות לאומית.

רם, א', 2004. "הפערים החדשים: קפיטליזם גלובלי, פוסט-פורדיזם ואי-שוויון", בתוך: ד' פילק וא' רם (עורכים), **שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובאלי**, ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 84-115.

שלו, מ', 2004. "האם הגלובליזציה והליברליזציה 'נרמלו' את הכלכלה המדינית בישראל", בתוך: ד' פילק וא' רם (עורכים), **שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובאלי**, ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 84-115.

----, 2006. "כלכלה מדינית", בתוך: א' רם וני ברקוביץ (עורכים), **אי-שוויון**, באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב, עמ' 204-211.

שליט, ש', 2002. **יזמות עסקית בגזר הערבי בישראל**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה.

שנל, יי, ומ' סופר, 2006. "חסמים בפני פיתוח כלכלי במשק הערבי בישראל", בתוך: ש' חסון ומ' קרייני (עורכים), **חסמים בפני שוויון הערבים בישראל**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, עמ' 204-212.

أبو شرقية, نايف, 2008. "تأثير الثقافة التنظيمية على أساليب وطرق تنظيم السلطات المحلية العربية, داخل:", أسعد غانم وفيصل عزايزة (محررون), **الحكم المحلي العربي مع بدايات القرن 21: المهام والتحديات**, طمرة: جمعية ابن خلدون - الجمعية العربية للبحث والتطوير, صفحہ 25-50 (אבו שרקייה, ני, 2008. "השפעת התרבות הארגונית על סגנונות ניהול ודרכי ארגון הרשויות המקומיות הערביות", בתוך: א' גאנס ופי עזאייזה (עורכים), **השלטון המקומי הערבי בתחילת העשור ה-21: המשימות והאתגרים**, טמרה: עמותת אבן ח'לדון – העמותה הערבית למחקר ופיתוח, עמ' 25-50).

ربيع, حمد الله, 2004. **الحمولة العربية في إسرائيل بين التقليدية والحداثة**, جت المثلث: معهد مسار - معهد أبحاث, تخطيط واستشارة تربوية (ربيع, ح', 2004. **الحمولة العربية في إسرائيل بين مسורת لمודرنيزציה**, גית המשולש: מכון מסאר – מכון מחקר, תכנון וייעוץ חינוכי).

شهادة, مطانس, 2006. **اعاقة التنمية: السياسات الاقتصادية الاسرائيلية اتجاه الأقلية القومية العربية**. خيفا: مدى الكرمل - المركز العربي للبحث الاجتماعي التطبيقي (שחאדה, מ', 2006. **חסימת הפיתוח: המדיניות הכלכלית כלפי המיעוט הערבי בישראל**, חיפה: מדה אל-כרמל, המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי).

غانم, أسعد وفيصل, عزايزة (محررون), 2008. **الحكم المحلي العربي مع بدايات القرن 21: المهام والتحديات**, طمرة: جمعية ابن خلدون - الجمعية العربية للبحث والتطوير (גאנס, א', ופי עזאייזה

(עורכים), 2008. השלטון המקומי הערבי בתחילת המאה ה-21: המשימות והאתגרים,
טמרה: עמותת אבן ח'לדון – העמותה הערבית למחקר ופיתוח).

Aldrich, H., 2005. "Entrepreneurship," in: N. Smelser and R. Swedberg (eds.), *The Handbook of Economic Sociology*, Princeton: Princeton University Press (2nd edition), pp. 451-502.

Aldrich, H., and C. Zimmer, 1985. "Entrepreneurship through Social Networks," in: R. Smilor and D. Sexton (eds.), *The Art and Science of Entrepreneurship*, New York: Ballinger, chp. 1.

Boissevain, J., J. Blaaschke, H. Grotenbreg, I. Joseph, I. Light, M. Sway, R. Waldinger, and P. Werbner, 2006. "Ethnic Entrepreneurs and Ethnic Strategies," in: R. Waldinger, H. Aldrich, and R. Ward (eds.), *Ethnic Entrepreneurs: Immigrant Business in Industrial Societies*, Sage Publication: California (2nd edition).

Giorgi, A., 1975. "An Application of Phenomenological Method in Psychology," *Duquesne Studies in Phenomenological Psychology* 2: 82-103.

Granovetter, M., 1995. "The Economic Sociology of Firms and Entrepreneurs," in: A. Portes (ed.), *The Economic Sociology of Immigrants: Essay on Networks, Ethnicity, and Entrepreneurship*, New York: Russell Sage Foundation, pp. 128-165.

Khalidi, R., 1988. *The Arab Economy in Israel: The Dynamics of a Region's Development*, London: Croom Helm.

Light, I., 2005. "The Ethnic Economy," in: N. Smelser and R. Swedberg (eds.), *The Handbook of Economic Sociology*, Princeton: Princeton University Press, (2nd edition), pp. 650-677.

Maman, D., 2000. "Who Accumulates Directorships of Big Business Firms in Israel?: Organizational Structure, Social Capital and Human Capital," *Human Relation* 53: 603-629.

----, 2001. "The Organizational Connection: Social Capital and the Career Expansion Directors of Business Groups in Israel," *Social Science Research* 3: 578-605.

- Pidgeon, N., and K. Henwood, 1996. "Grounded Theory: Practical Implementation," in: J. Richardson (ed.), *Ethnic Handbook of Research Methods*, Leicester: The British Psychological Society Books, pp. 86-101.
- Schnell, I, 1994. "Urban Restructuring in Israeli Arab Settlements," *Middle Eastern Studies* 30: 330-350.
- Schnell, I., I. Benenson, and M. Sofer, 1999. "The Spatial Pattern of Arab Industrial Markets in Israel," *Annals of the Association of American Geographers* 89: 312-337.
- Schnell, I., and M. Sofer, 2002. "Unbalanced Embeddedness of Ethnic Entrepreneurship: The Israeli Arab Case," *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research* 8: 54-68.
- Schnell, I., M. Sofer, and I. Drori, 1995. *Arab Industrialization in Israel: Ethnic Entrepreneurship in the Periphery*, Westport, CT: Praeger.
- Semyonov, M., and N. Lewin-Epstein, (eds.), 2004. "Stratification in Israel: Class, Ethnicity and Gender," *Studies of Israeli Society*, vol. 10.
- Sofer, M., and I. Schnell, 2000. "The Restructuring of Israeli Arab Industrial Entrepreneurship," *Environment and Planning* 32: 2231-2250.
- Waldinger, R., H. Aldrich, and R. Ward, 2006. "Opportunities, Group Characteristics and Strategies," in: R. Waldinger, H. Aldrich, and R. Ward (eds.), *Ethnic Entrepreneurs: Immigrant Business in Industrial Societies*, Sage Publication: California (2nd edition), pp. 13-48.
- Yonay, Y., and V. Kraus, 2001. "Strategies of Economic Endurance: Israeli Palestinians in the Ethnic Economy and the Public Sector," *Research in Social Stratification and Mobility* 18: 207-247.
- Zureik, E. T, 1979. *The Palestinians in Israel: A Study in Internal Colonialism*, London: Routledge and Keagan Paul.